

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ВОЛЬОВИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ПСИХІКИ ОСОБИ

Протиправна поведінка особи виступає як вольова та свідомо дія, що супроводжується виною.

Ключові слова: психіка людини; психічна діяльність; вольова та свідомо дія; інтелектуальні процеси; усвідомлення протиправності діяння та його наслідків.

Постановка проблеми. Властивості психіки особи не вичерпуються виключно об'єктивним або виключно суб'єктивним, а являють собою єдність першого і другого. При цьому лише за об'єктивними факторами, тобто за вчинками людини, можна говорити про суб'єктивне. Відокремлення суб'єктивної сторони діяння від об'єктивної й надання останній особливого, самостійного значення, неправильне.

Психічна діяльність особи являє собою відображення об'єктивної діяльності. Однак через різні причини суб'єктивного й об'єктивного характеру цей процес може відбутися з певними відхиленнями. Для здійснення правосуддя дуже важливо знати характер і ступінь таких відхилень у осіб, котрі вчиняють діяння, і тих, чиї показання використовуються як джерела доказів у кримінальному судочинстві й у зв'язку з чим потребують критичної оцінки та визначення рівня їх достовірності [1, с.222].

Мета дослідження. Протиправна поведінка особи виступає як вольова та свідомо, дія, яка супроводжується виною. Для наявності вини необхідно, щоб суб'єкт протиправного діяння належав до кола осіб, які за законом можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, що передбачає, по-перше, досягнення встановленого законодавством віку та психічну повноцінність особи (біологічна ознака вини) і по-друге, осудній суб'єкт має бути, у зв'язку зі скоєним ним діянням, свідомою особистістю, яка свідомо брала участь у діянні (психологічна ознака вини).

Інтелектуальні процеси, що відбуваються у психіці винуватого, не обмежуються усвідомленням тільки його діяння. Його думки, природно, звертаються до наслідків, які є або можуть настати в результаті відповідної поведінки. Вітчизняні та зарубіжні криміналісти про значення усвідомлення протиправності, висловлюються неоднозначно.

Ступінь наукової розробки. Фундаментальний внесок у дослідження вказаної проблеми зробили такі відомі вчені, як В. Бахін, В. Гончаренко, В. Нор, М. Костицький, В. Коновалова, М. Міхеєнко, В. Кудрявцев, М. Сегай, А. Грайлін, А.

Герцензон, В. Макашвілі, Б. Утевський, А. Піонтковський та інші.

Особам, винуватим у вчиненні злочину, якщо мати на увазі їх основну масу, притаманна низка відмітних психологічних і моральних рис. Їм властиве інше, ніж у законослужняних громадян, ставлення до суспільних цінностей, вони долають виникаючі перед ними життєві проблеми іншими способами. Їх соціальні ролі і пов'язані з ними функції порівняно збіднені, а спосіб життя, особливо рецидивістів, характеризується вузькістю, фрагментарністю, несталістю, а інколи браком більш-менш стабільних соціальних зв'язків, скоєнням дрібних правопорушень і аморальних вчинків. У цілому ж можна стверджувати, що злочинці складають особливий соціальний і психологічний тип особистості. Особистісні особливості злочинця укладаються у специфіці не окремих, ізольованих якостей, а визначень їх сукупності, в якій відповідні якості взаємозалежні. При цьому варто враховувати одночасно і ступінь щільності зв'язку між різними якостями і властивостями, а також ступінь взаємного проникнення або поглинання одних властивостей та якостей іншими.

Виклад основного матеріалу. Свідомість злочинця складає визначену систему морально-психологічних властивостей. Особливості особи, що зумовлюють її антигромадську поведінку, - це результат певних умов життя, виховання і т. ін. Вони призводять до вчинення злочину не фатально, а під впливом зовнішніх умов і обставин, конкретної ситуації, за участі свідомості і волі особи, що зберігає можливість обирати різні варіанти своєї поведінки.

Серед обставин, що характеризують особу злочинця, чітко вирізняються такі три їх групи: 1) обставини, що знайшли своє вираження в поведінці злочинця, яка передують вчиненню злочину; 2) обставини, безпосередньо пов'язані з учиненням злочину; 3) обставини, що характеризують психологічні, біологічні та психічні властивості особистості.

Загалом, особа злочинця являє собою складну систему соціальних і соціально значущих

ознак, властивостей, якостей та обставин, зміст і значення цих ознак, їх співвідношення і взаємодія між собою, які за певних об'єктивних умов (ситуацій) можуть зорієнтувати особу на вибір антигромадського варіанта поведінки [2].

Усяка особа, у тому числі й особа злочинця, являє собою результат не тільки сьогодення, але й минуло взаємодії із середовищем. Минула взаємодія може викликати сталі особистісні зміни, що позначаються на процесі і результатах наступної взаємодії. Ці зміни стосуються як поглядів, переконань і орієнтації особистості, так і її психофізіологічних особливостей і, звичайно, істотно впливають на злочинну діяльність. Наприклад, особи з усталеною системою антигромадських поглядів, виробленою минулою взаємодією із середовищем і негативним життєвим досвідом, здатні активно впливати на навколишніх, утягувати їх у злочинну діяльність, створювати для цього найбільш сприятливі умови і т. ін. Такі особи можуть активно протидіяти позитивному впливу середовища і виховних заходів, спрямованих на їх виправлення [3].

Особа злочинця - це синонім людини, яка вчинила злочин, а точніше - дії, що у даному суспільстві оцінені законом як злочин. Іншими словами, - це особа засудженого, який починає відбувати покарання. Адже якби було доведено, що така особистість не вчиняла злочину, особу не було б засуджено. Але далеко не кожен злочинець є злочинною особистістю. Більше того, останніх серед злочинців небагато, навіть серед тих, які перебувають в умовах суворого режиму.

Особистість злочинця - це особистість з низьким моральним рівнем, сталими установками, а отже, з вираженою схильністю до рецидивів злочинів.

Проблема особистості злочинця - одна з центральних у кримінології. Значення цієї проблеми визначається тим, що злочин, будучи актом свідомої вольової людської діяльності, значно зумовлений сутністю й особливостями особи, яка його вчиняє. Іншими словами, проблема особистості злочинця пов'язана з етимологією злочинної поведінки. Досліджуючи особистість злочинця, вивчаємо не тільки його характеристики, але й причини протиправної поведінки. Це зумовлено тим, що причини окремого злочину, як і причини злочинності, не можуть бути зрозумілі поза урахуванням особистості злочинця. Остання виступає "елементом зв'язку" між визначеними соціальними умовами життя і злочинністю, як похідної від цих умов [4].

Процес дослідження особи злочинця припускає рівневий підхід, що враховує і відображає

різні ступені узагальнення цього явища. Можна вирізнити три рівні дослідження особистості злочинця: індивідуальний, що припускає наявність конкретного суб'єкта злочину; груповий, який охоплює різні типи і соціальні групи злочинців; узагальнений, що відповідає загальному поняттю злочинця як особи [5].

Кримінально-правове вивчення особистості злочинця спирається, як відомо, на структуру криміналістичної характеристики особи. Не порушуючи всіх питань структури особистості злочинця, необхідно звернути увагу на таке. З числа компонентів (блоків) структури особистості злочинця, що, зазвичай, вирізняються із соціально-демографічних і кримінально-правових ознак, соціальних ролей, статусів і морально-психологічних властивостей, на особливу увагу криміналістів заслуговує блок морально-психологічних властивостей та особливостей особистості злочинця: поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, характеру потреб і способів, що допускаються [6].

Криміналістична характеристика особи злочинця повинна відображати і соціальну сутність особистості. Взагалі особа злочинця - за своєю соціальною сутністю антигромадська особистість. Антигромадська сутність виражена в її поведінці, кульмінаційним проявом якої є факт вчинення злочину. Разом з тим злочин - це лише зовнішнє вираження, а також підтвердження суспільної небезпеки особистості злочинця, що виявляється в здатності особи зневажати, у визначеній ситуації, вимоги кримінального закону та вчинити злочин.

Вивчення особи злочинця до вчинення нею злочину цілком припустиме і необхідне для правильного уявлення про процес її формування та дію об'єктивних і суб'єктивних факторів, які зумовили злочин. Але неприпустимо відносити ознаки, якості, особливості особистості, що формуються в цьому процесі і виявляються у відповідних незлочинних діяннях, як і самі такі діяння, іменувати зазначеним поняттям "особистість людини, яка не вчинила злочин". До злочину особистості злочинця не існує, а є інша особистість, що, з певною часткою ймовірності здатна, за визначених несприятливих умов, вчинити відповідні злочини [7].

Специфіка діяльності криміналіста не може охопити всіх властивостей і особливостей особистості злочинця. Особистісні особливості можуть бути предметом кримінально-правового, криміналістичного і кримінологічного дослідження настільки, наскільки вони пов'язані з вирішенням специфічних завдань правової науки. Наприклад, для криміналістів найбільше значення будуть мати, ті з

них, які здатні надати допомогу у вирішенні таких важливих, для науки завдань, як визначення, основ межі й обсягу кримінальної відповідальності, методики і тактики розслідування, призначення покарання, обставин, що характеризують механізм злочинної поведінки, причини злочинності, а також обставини, пов'язані з виправленням і перевихованням правопорушників.

Особистість злочинця визначають як антигромадську, а сукупність утворюючих її ознак обмежують змістом тільки тих з них, що відображають її антисуспільну спрямованість, і тому ми одержуємо сукупність лише частини особистісних характеристик індивіда, що вчинив злочин, тобто поняття сутності особистості злочинця у вузькому розумінні. Таке поняття через його звуженість, по суті, умовне, однак має важливе значення і цілком правомірно використовується для абстрагованої характеристики соціальної специфіки особистості, детального дослідження її криміногенних ознак

На наш погляд, необхідно прийняти визначення особистості злочинця як сукупність соціально-політичних, психічних і фізичних ознак особи, яка вчинила злочин, що має кримінально-правові наслідки.

Основною ознакою, що характеризує особу злочинця, є вчинення ним злочину чи здійснення попередньої злочинної діяльності. Якщо злочин не вчинений, то говорити про особистість злочинця, незважаючи на наявність у суб'єкта антисоціальної чи асоціальної спрямованості, передчасно, тому що наявність зазначених ознак особистості може і не призвести до вчинення злочину. У цьому разі немає і суб'єкта злочину, тому що відсутня суб'єктивна сторона злочинного діяння. Якщо ігнорувати цю умову, то легко можна виправдати застосування репресивних заходів до людей, які реально не заподіяли шкоди суспільству. Однак особистості злочинця в цілому притаманні властивості, як правило, антисоціальної спрямованості. Ця думка неодноразово висловлювалася різними вченими. Тим часом у юридичній літературі доводиться зустрічати твердження, що особистість злочинця можна визначити "як особистість людини, винної у вчиненні злочину", більшість авторів підкреслює наявність в особистості злочинця особливої риси - антисоціальної чи асоціальної спрямованості, тобто визначеної якості, що обумовили вчинення злочину.

Також слід мати на увазі, що особа злочинця, як і всяка людська особистість, криє в собі також визначену систему морально-психологічних властивостей: погляди, спонукання, переко-

нання, установки, життєві цілі і сподівання, інтелектуальні, емоційні та вольові особливості і т. д. Морально-психологічні властивості особистості злочинця перебувають у діалектичній єдності з її соціальними властивостями та проявами і повинні розглядатися в цій єдності. Психологія особистості, у тому числі й ті особливості, що у визначеній конкретній ситуації впливають на вчинення особою забороненого законом злочинного посягання, формуються під впливом певних соціальних умов, у суттєвій залежності від тих конкретних соціальних зв'язків і ролей, у яких така особистість виступала і виступає. У той же час, соціальні умови і конкретні зовнішні впливи опосередковуються індивідом через його психіку, його особливості, і лише в такий спосіб проявляються у поведінці.

В наукових дослідженнях трапляються висловлювання, з яких випливає, що злочин іноді пов'язаний з особистістю злочинця, а іноді ніякого істотного зв'язку між ними немає. Як такі, що не пов'язані з особистістю, найчастіше розглядаються злочини, вчинені з необережності, господарські злочини і т. ін.

Інтелектуально-вольові ознаки особи, яка вчинила злочин з необережності, повинні вирізнятися у кримінально-правовій класифікації злочинців. Це висуває завдання перед криміналістом по виявленню специфічних особливостей злочинців з необережності, що відрізняють їх, поперше, від осіб, які не чинять злочинів, і, по-друге, від осіб, які вчиняють навмисні злочини. Однак слід зазначити, що про особливості особистості необережного злочинця можна говорити лише на базі загального поняття особистості злочинця, через що загальна характеристика й основні ознаки особистості злочинця (суспільна небезпека особистості, антигромадська установка, дефекти правосвідомості та ін.) цілком, хоча й у специфічній формі, стосуються і осіб, які вчинили злочин з необережності.

Для криміналістичного дослідження особи необережного злочинця застосовують два основні підходи: а) перспективний, коли простежується, як риси особистості "переходять" і виявляються в поведінці та наслідках цієї поведінки; б) ретроспективний, за якого досліджується, як особистість реагує на свою поведінку після її здійснення. Обидва ці підходи мають важливе значення для визначення суспільної небезпеки особистості необережного злочинця, що складає одну з центральних проблем. З погляду перспективного підходу, суспільна небезпека особистості необережного злочинця визначається тим, що

ця особистість легко піддається несприятливому впливу ситуативних (внутрішніх і зовнішніх) детермінантів поведінки, а з погляду ретроспективного підходу небезпека визначається станом даної особистості, що найчастіше виражається в самопокорах і негативних емоційних переживаннях. Обидва ці підходи послідовно приводять до висновку про значно меншу суспільну небезпеку особистості необережного злочинця, порівнюючи з навмисним злочинцем, але не до заперечення ролі особистісного фактора у генезисі необережної поведінки. Суспільна небезпека особистості необережного злочинця - поняття споріднене із суспільною небезпекою необережного злочину. Однак між ними немає чіткого однозначного зв'язку. Це можна сформулювати у вигляді загального правила, що особистість необережного злочинця завжди менш суспільно небезпечна, ніж особистість навмисного злочинця, тим часом, як необережна-злочинна поведінка не завжди поступається за своєю суспільною небезпекою злочину навмисному.

Важливе значення для криміналістичного вчення про особу злочинця має з'ясування її структури. Це необхідно, передусім, для визначення кола обставин, що характеризують особу злочинця, котрі мають кримінально-правове, кримінально-процесуальне, виправно-трудове і кримінологічне значення, тому підлягають з'ясуванню під час розслідування та судового розгляду кримінальної справи, а також у процесі виконання покарання.

Дану структуру належить розуміти як розчленованість об'єкта, його елементи, а також як сталий зв'язок елементів цілого та їх взаємодію. Структура характеризує такі сторони об'єкта (у даному разі - особистості злочинця): елементи, що складають об'єкт (особистість злочинця), ознаки, що їх характеризують; сталі зв'язки і взаємини між цими елементами, їх субординація; цілісність об'єкта (особистості злочинця), що не виключає його внутрішньої суперечливості; властиві даній особі сполучення елементів, що входять до структури особистості злочинця, їх характеристика, індивідуальність особистості, її індивідуальна неповторність.

Варто особливо підкреслити цілісність особистості злочинця, що виключає її внутрішню суперечливість [8, с.43-44].

У процесі дослідження структури особи злочинця виникають такі питання: з чого складається особистість злочинця, які ознаки характеризують правопорушника, властивості, зв'язки, що утворюють у своїй сукупності це поняття; як

групуються, співвідносяться і класифікуються ознаки, що утворюють особистість злочинця. Структура особистості злочинця відображає не тільки розмаїття утворюючих її ознак, різний їх характер, але й різну їх роль в етимології злочинної поведінки, їх взаємозв'язок і взаємодію. У спеціальній літературі висловлені різні думки щодо структури особи злочинця.

Структура криміналістичної характеристики особи злочинця це: соціально-демографічні та кримінально-правові ознаки; соціальні прояви в різних сферах громадського життя; моральні властивості; психологічні особливості [9, с.30].

Варто мати на увазі, що особа злочинця характеризується особливою соціальною якістю - суспільною небезпекою, одним з найважливіших проявів якої є вчинений особою злочин, тому її структура повинна відображати і цю обставину.

В.М. Кудрявцев одним з основних елементів структури особистості злочинця визначає: "...морально-психологічну характеристику (соціальну й антисоціальну спрямованість) особистості, систему ціннісних орієнтацій, основні потреби й інтереси, ставлення до норм моралі, рівень правосвідомості; основні психічні і психофізіологічні особливості" [10].

Досліджуючи структуру особи злочинця, варто мати на увазі, що вона являє собою, насамперед, сукупність інтегрованих у ній соціально значущих властивостей, що утворилися у процесі різноманітних і системних взаємодій з іншими людьми, що роблять її суб'єктом пізнання та спілкування. Цей аспект найбільш важливий для кримінології, оскільки він дозволяє розглядати особистість як члена суспільства, соціальних груп чи інших спільнот, як носія соціально типових рис.

Кримінологічний структурний аналіз особистості припускає також максимальний облік індивідуальних психічних особливостей і біологічно зумовлених властивостей, що відіграють важливу роль у механізмі людської поведінки, зокрема в механізмі злочинного діяння.

Криміналістичну структуру особистості злочинця можна уявити як таку, що складається з елементів, а саме: що містять такі соціально-демографічні ознаки, як соціальне походження і стан, сімейне і посадове становище, національну і професійну належність, рівень матеріальної забезпеченості; які утворюють рівень розумового розвитку, освітньо-культурний рівень, знання, навички, уміння; до яких входять моральні якості, ціннісні орієнтації і прагнення особистості, її соціальні позиції і зв'язки, інтереси, потреби, схильності, звички; що формують психічні про-

цеси, властивості і стани особистості; що складаються із соціального змісту і прояву таких біофізіологічних ознак, як стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конституції та ін.

Особа злочинця відрізняється від особи взагалі не відсутністю чи наявністю яких-небудь елементів статичної структури, а змістом і спрямованістю цих елементів. Саме тому мова повинна йти про антигромадську спрямованість поглядів, інтересів, потреб, схильностей, звичок, що і є причиною вчинення конкретного злочину.

Погоджуючись, що ознак, які характеризують суб'єкт злочину, вистачає для визначення кола кримінально-відповідальних осіб, то їх недостатньо для вирішення іншого, не менш важливого питання: яку відповідальність повинен нести злочинець і чи може він бути звільнений від неї? На це запитання дає відповідь поняття особистості злочинця. Не випадково сам термін "особа злочинця" вживається законодавцем у нормах, що регулюють питання призначення покарання, визнання особи особливо небезпечним рецидивістом і звільнення від покарання, тобто як питання індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Висновки. Поняття "суб'єкт злочину" та "особистість злочинця" виконують у кримінальному праві свої, певні функції. По-перше, функцію однієї з умов кримінальної відповідальності, що входять у її основу, і, по-друге, функцію її індивідуалізації. Тому як поняття складу злочину не скасовує і не замінює поняття злочину, так поняття суб'єкта злочину не може замінити поняття особистості злочинця.

Незважаючи на те, що тотожності між поняттями "особа злочинця" і "суб'єкт злочину" немає, все ж особа злочинця, представлена у складі злочину не тільки у вигляді ознак, що характеризують суб'єкт злочину, а і в об'єктивній

та суб'єктивній стороні. У дії виражається суспільна небезпека особи. А суб'єктивна сторона служить свідченням суспільної небезпеки особи. Оскільки суспільну небезпеку злочину характеризують всі елементи складу, то суспільна небезпека особи злочинця впливає з усіх елементів складу. Отже, весь злочин у цілому виражає суспільну небезпеку особи винного.

Список літератури

1. Експертизи у судовій практиці / За заг. редакцією В.Г.Гончаренка. - К.: Юрінком Інтер, 2005.
2. Теоретические проблемы учения о личности преступника // Сб. науч. тр. – М., 1979. – С. 3-6.
3. Антонян Ю.М. Социальная среда и формирования личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде): Учеб. пособие. – М.: Академия МВД СССР, 1975. – С. 18-20.
4. Сахаров А.Б. Актуальные вопросы учения о личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника: Сб. науч. тр. – М., 1979. – С. 6-10.
5. Звирбуль В.К. О некоторых методологических аспектах исследования личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника. Сб. науч. тр. – М., 1979. – С. 3-6.
6. Там само. – С. 6-9.
7. Проблемы изучения личности правонарушителя // Сб. науч. тр. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 48-49.
8. Стручков Н.А. Проблема личности преступника: Лекции по криминологии. – Л., 1983.
9. Личность преступника. Сб. науч. тр. – М.: Юрид. лит., 1975.
10. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. – М.: Наука, 1976. – 286 с.

Стаття надійшла до редколегії 20 травня 2010 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» членом редколегії М.К. Якимчуком.

V.M. Melnichok

Criminalistics Characteristics of the Personality's Intellectual and Endurance Psychological Qualities

Summary

Personal criminal misbehavior is a willful and conscious action accompanied by fault.

Key words: human psychology; psychic activity; willful and conscious action; intellectual processes, consciousness of the criminal character of actions and their consequences.

V.H. Мельничок

Криминалистическая характеристика интеллектуально-волевых свойств психики человека

Summary

Противоправное поведение лица выступает как волевое и сознательное действие, что сопровождается виной.

Ключевые слова: психика человека; психическая деятельность; волевое и сознательное действие; интеллектуальные процессы; осознание противоправности действия и его следствий.